

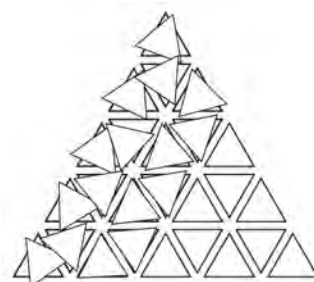
توزیع فضایی جمعیت و نظام سلسله مراتبی

شهرهای ایران ۱۳۳۵-۱۳۹۰

سید مهدی موسی کاظمی^۱

دریافت: ۱۳۹۱/۱۲/۳

پذیرش: ۱۳۹۲/۶/۱۲



فصل نامه برنامه ریزی کالبدی-فضایی
Journal of Physical - Spatial Planning

سال اول - شماره سوم - تابستان ۹۲
شماره استاندارد بین المللی ۴۱۱۸-۲۳۲۲

چکیده

جمعیت شهرنشین در مدت زمان حدود پنجاه و پنج سال، از اولین سرشماری در سال ۱۳۳۵ تا سرشماری سال ۱۳۹۰، بیش از ۸ برابر شده و ضریب شهرنشینی را به بیش از دو برابر افزایش داده است. بیشترین رشد سالیانه شهری شدن جمعیت در فاصله بین دو سرشماری ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ بوده است. از نظر طبقه بندی جمعیتی شهرها، دسته شهرهای کوچک با جمعیت کمتر از ۲۵ هزار نفر، از نظر تعداد در طول هفت سرشماری رشد داشته اما از جهت سهم در جمعیت شهری کشور کاهش قابل توجهی را تجربه کرده اند. در مقابل، سهم جمعیت شهرهای بزرگ و کلانشهرها افزایش یافته است. کلانشهر تهران، به عنوان مرکز جذب جمعیتی در این دورهها عمل کرده و با بقیه شهرهای بزرگ از جنبه جمعیتی، فاصله زیادی داشته است. شاخص اولویت شهری، همواره بیش از ۱ بوده گرچه تفاوت های زیادی در استان های کشور وجود داشته است که شاخص های شهرنشینی این تفاوت ها را به طور دقیق تر نشان می دهند. گرچه یافته های این بررسی نشان می دهد که توزیع نقاط شهری در کشور و در استان ها متعادل تر شده است، جمعیت شهری متمرکزتر گردیده است.

کلیدواژه: نظام شهری، ضریب شهرنشینی، نسبت شهر-روستا، تمرکز شهری، شاخص اولویت شهری.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

بعد از هر سرشماری عمومی نفوس و مسکن، داده‌های به‌دست آمده می‌تواند وضعیت تغییرات توزیع جمعیت را نشان دهد. طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰، جمعیت شهری و همچنین تعداد شهرها افزایش یافته است. در این مقاله، توزیع فضایی جمعیت و نظام سلسله‌مراتبی شهرها در کشور، بعد از هر سرشماری، و در استان‌ها در سرشماری ۱۳۹۰ نشان داده خواهد شد و تغییرات آن مشخص می‌شود. پرسش‌های اصلی این پژوهش، با توجه به طرح موضوع فوق، عبارتاند از: ۱. توزیع فضایی جمعیت شهری ایران و استان‌ها در طول سرشماری‌ها چه وضعیتی را نشان می‌دهد؟ ۲. نظام سلسله مراتبی شهرها در کشور و در استان‌ها در دوره‌های سرشماری چه وضعیتی داشته است؟ با توجه به طرح مسئله، پیشینه پژوهش و متناظر با پرسش‌های پژوهش، فرضیه‌های زیر قابل طرح است: ۱. جمعیت شهری ایران و استان‌ها در طول سرشماری‌ها روند توزیعی را نشان می‌دهد. ۲. توزیع فضایی و نظام سلسله مراتبی شهرها در کشور و در استان‌ها در دوره‌های سرشماری بهبود یافته است.

مطالعه توزیع جغرافیایی شهرها و پیگیری تغییرات شبکه شهری یکی از موضوعات مورد علاقه جغرافیدانان شهری است. در این خصوص، پژوهشگران بسیاری این موضوع را در سطح کشور و در مورد استان‌های مختلف در هر دوره از سرشماری بررسی کرده‌اند. سه مورد برجسته از این مطالعات، تحقیقات محمدتقی رهنمایی (۱۳۶۹)، ناصر عظیمی (۱۳۸۱) و تحقیقات اصغر نظریان (۱۳۸۸) است. به علاوه، مطالعات جمعیتی در مورد شهرهای ایران، توسط دکتر حبیب‌اله زنجانی و همکاران (۱۳۷۸ و ۱۳۸۲) نیز قابل ذکر است. نتایج این تحقیقات منبع ارجاع به اطلاعاتی در کتب درسی و مقالات مرتبط است.

مفهوم شهر به عنوان یک مکان سکونتگاهی، شهر مفهومی جغرافیایی برای پدیده‌های در محیط است که آخرین شکل تکاملی سکونتگاهی تمدن بشر را در جهان به نمایش می‌گذارد. با این بیان، شهر در هر جامعه و سرزمینی مفهوم شناخته شده خود را دارد. در جوامع مختلف، معیارهایی همچون تعداد و تراکم جمعیت؛ نوع فعالیت اقتصادی و اشتغال غالب در فعالیت‌های خدماتی و صنعتی؛ مشخصات شناخته شده شهری مانند خیابان‌بندی‌ها، ساختمان‌های عمومی و دولتی و خدمات عمومی؛ وجود شهرداری به عنوان حوزه اداره‌کننده سکونتگاه؛ حوزه دولت محلی و انتصاب مأموران دولت مرکزی؛ و شهرگرایی به عنوان شیوه زندگی، برای شناخت شهر به کار می‌رود (شکویی و موسی کاظمی، ۱۳۸۴: ۶۹-۶۸).

در ایران، تعریف شهر در سرشماری‌های کشور تغییراتی داشته است. براساس تعریف مرکز آمار ایران به عنوان مرجع ارائه آمار و مجری سرشماری‌ها، در سرشماری‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ شهر به مکانی اطلاق می‌شده که بیش از ۵۰۰۰ نفر جمعیت داشته است. در سرشماری ۱۳۵۵، علاوه بر معیار قبلی، تمام

مراکز شهرستان‌ها، بدون توجه به جمعیت آنها، در زمره شهر قرار گرفتند. در سرشماری ۱۳۶۵، معیار داشتن شهرداری به مبنای جمعیتی افزوده شد و در سرشماری‌های ۱۳۷۵، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ داشتن شهرداری به عنوان تنها معیار شهر مد نظر قرار گرفت.

تاریخ ایجاد شهر و شهرنشینی در ایران. کهن‌ترین آثار خانه سازی در ایران به حدود ۱۰ هزار سال پیش بازمی‌گردد. این خانه‌ها از سنگ ساخته می‌شدند (فرشاد، ۱۳۷۶: ۱۳۷). به‌علاوه، شهرنشینی در ایران، از نظر پیدایش، پیشینه مشترکی با شهرهای باستانی دیگر ملت‌ها دارد. ساخت برخی شهرها، بنابر برخی منابع، به زمان‌های پیشین و دوران افسانه‌ای برمی‌گردد و به پادشاهان نسبت داده می‌شود. بررسی‌های تپه سیلک در نزدیکی کاشان وجود شهری بسیار قدیمی و باستانی را مربوط به هزاره پنجم قبل از میلاد در آن محل به اثبات رسانده است. به‌علاوه، شهر شوش در جلگه خوزستان، مربوط به هزاره سوم قبل از میلاد، مرکز تمدن ایلامی (عیلامی) و در همسایگی تمدن بینالنهرین (بابل و آشور) به شمار می‌رفته است.

شهرنشینی و ایجاد شهرها در ایران باستان به تبع سلسله‌های حکومتی است که در دوره‌های تاریخی بعد از تمدن ایلامی و آشوری در هزاره اول قبل از میلاد و قرون اولیه میلادی، به ترتیب، حکمروایی کرده‌اند. در دوران مادها، شهرها بر روی تپه‌ها و نقاط بلند طبیعی و گاه تپه‌های مصنوعی ساخته می‌شدند. مهمترین شهر دوران مادها شهر هگمتانه، به معنی محل اجتماعی (همدان امروزی) بود. در دوره هخامنشیان، شهرهای پاسارگاد و تخت جمشید ساخته می‌شدند؛ ضمن اینکه، شهرهای شوش، بابل و اکباتان نیز توسعه یافته و از شهرهای معروف آن زمان به‌شمار می‌آمدند. در دوره سلوکیان احداث شهرها ناظر بر ایجاد پادگان‌های نظامی در نقاط سوق‌الجیشی برای مقابله با شورش‌های محلی و ضدسلوکی بود. از جمله شهرهای معروف سلوکی، سلوکیه، لائودیکیه (نهایند امروزی) و انطاکیه بودند. در دوره اشکانیان (پارتیان) چهار شهر مرو، تیسفون، هترا (الحضر) و شهر شیز (تخت سلیمان کنونی) بنا و احیا شدند. در دوره ساسانیان شهرهایی موسوم به شهرهای شاهی به‌وجود آمدند. از شهرهای جدید در این دوره، گندی شاپور و نیشابور بودند (موسی کاظمی و بدری، ۱۳۸۸: ۶۳-۵۸). در زمان ساسانیان در حدود ۱۰۴ شهر وجود داشته است (عابدین درکوش، ۱۳۶۴: ۳۷).

در زمان سلجوقیان و خوارزمشاهیان، از قرن سوم هجری و بعد از دو قرن فترت و انحطاط اقتصاد شهری در ایران، دوران شکوفایی شهرگرایی و شهرنشینی در دوره اسلامی آغاز می‌شود. در این زمان، شهرسازی به معنای خاص آن در شهرهای جدید به‌کار گرفته شده و سازمان شهری مراحل تکامل خود را طی می‌کند. در قرن چهارم هجری، با استقرار حکومت سیاسی - مذهبی مستقل در ایران، شهر با مفهوم اسلامی بنیان‌گذاری شده و شهرهای بزرگی همچون سیراف، ری،

درصد شهرنشین بوده‌اند، که این رقم در سرشماری‌های بعد با یک روند نسبتاً ثابت افزایش یافته و در سال ۱۳۹۰ به ۴/۷۱ درصد رسیده است. به بیان دیگر، در طول بیش از نیم قرن، درصد شهرنشینی در کشور بیش از دو برابر شده است که حاکی از روند بسیار شتابان شهرنشینی در این مدت است. بیشترین رشد سالیانه شهرنشینی در فاصله ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ به وقوع پیوسته است. می‌توان استنباط کرد که نسبت شهرنشینی ۵۰ درصد، در حدود سال‌های ۱۳۶۰ به دست آمده است. عمده‌ترین دلیل افزایش جمعیت شهرنشین و نسبت شهرنشینی در کشور، تبدیل شدن روستاها به شهر و پیدایش نوسهرهاست. به‌گونه‌ای که طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰ تعداد شهرهای کشور از ۱۰۱۲ نقطه شهری به ۱۱۳۹ نقطه شهری افزایش یافته است.

نسبت شهرنشینی در حال حاضر از نسبت شهرنشینی در کل جهان و مناطق در حال توسعه بسیار بیشتر است و به میانگین درصد شهرنشینی در مناطق توسعه یافته جهان (۷۴ درصد در سال ۲۰۰۵) نزدیک می‌شود (United Nation, 2008). همین پیش‌بینی نشان می‌دهد تا سال ۲۰۵۰، جمعیت شهری جهان به مرز ۷۰ درصد می‌رسد و نسبت جمعیت شهرنشین ایران، با کمی تفاوت نسبت به کشورهای توسعه‌یافته، برابر ۸۴ درصد خواهد شد (همان).

ایرادی که به شاخص نسبت شهرنشینی وارد می‌شود آن است که وقتی کشور یا استانی به نسبت بالایی از جمعیت شهری می‌رسد، افزایش‌های بعد از آن در درصد شهرنشینی غیرمحسوس می‌شود، هر چند که فرایند شهرنشینی از این نظر که اندازه شهری در حال افزایش است، ممکن است ادامه داشته باشد. بنابراین، می‌توان از نسبت شهر - روستا استفاده کرد، که برخلاف درصد شهرنشینی حد بالا ندارد. این شاخص برای سال‌های مختلف محاسبه و در جدول شماره ۳ آورده شده است. ملاحظه می‌شود که این شاخص در سال ۱۳۵۵ کمتر از ۵۰ درصد بوده که بیانگر کمتر از نصف بودن جمعیت شهری، در برابر جمعیت روستایی است. در سال ۱۳۹۰ به ۲/۱۷ می‌رسد و، بر مبنای پیش‌بینی‌ها، در سال ۲۰۲۵ به بیش از ۳ خواهد رسید^۱.

توزیع و طبقه‌بندی جمعیت شهری

بررسی روند شهرنشینی را می‌توان به صورت جزئی‌تر و در نظر گرفتن تغییرات در طبقات مختلف جمعیتی شهرها و نیز تغییرات نقاط شهری انجام داد. کل نقاط شهری در سرشماری ۱۳۳۵، تعداد ۱۹۹ شهر بود که در سال ۱۳۹۰ بیش از پنج برابر شده و به عدد ۱۱۳۹ شهر افزایش یافته است. براساس طبقه‌بندی سازمان ملل (United Nation, 2004)، شهرهای

۱. این شاخص تعداد افراد ساکن در شهرها را به افرادی که در مناطق روستایی زندگی می‌کنند نسبت می‌دهد. اگر ارزش برابر با ۱ داشته باشد به معنای برابری جمعیت شهری و روستایی می‌باشد. نسبت شهری - روستایی در برآورد تغییرات فرایند شهرنشینی به کار می‌آید (آری‌اگا ۱۳۷۸: ۳۴۰).

اصفهان، نیشابور، طوس و جرجان شکل می‌گیرند. (همان، ۲۳۱-۲۳۰). در دوره قاجار، انتخاب تهران به عنوان پایتخت آغازگر اتفاقات و تغییرات کالبدی و به‌وجود آمدن دوره جدید شهرنشینی بود.

داده‌ها و روش کار

در این تحقیق، از روش توصیفی و تحلیلی با استفاده از نرم‌افزارهای آماری و گرافیکی استفاده می‌شود. در نرم‌افزار SPSS حداقل و حداکثر جمعیت شهری، میانگین جمعیت شهری، و با استفاده از برنامه Urban Index در بسته نرم‌افزاری PASS ضریب شهرنشینی، شاخص اولویت شهری و نسبت شهر به روستا، که از مهمترین شاخص‌های جمعیتی در مطالعات شهرنشینی محسوب می‌شود، برای هفت دوره سرشماری و، به تفکیک استان‌ها، در سرشماری سال ۱۳۹۰ محاسبه شده است. منابع اطلاعات داده‌های سرشماری انجام شده از سرشماری ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ است. بعد از مبانی نظری تحقیق، داده‌های مربوط به سرشماری‌ها در مورد جمعیت شهری کل کشور و، به تفکیک استانها، جمع‌آوری و تحلیل شده‌اند. در مرحله آخر، توزیع شهرها و جمعیت شهری کشور، شاخص‌های شهری کشور و، به تفکیک استان‌ها، و روند تغییرات آن در طول سرشماری‌ها ارائه شده است. برای آزمون فرضیه‌های پژوهش از تحلیل‌های توصیفی مبتنی بر جداول، نمودارها، منحنی لورنز و نقشه‌های به‌دست آمده از داده‌های ثبت شده و محاسبات مربوط استفاده شده است. روندها و توزیع شاخص‌های شهری مشخص‌کننده تغییرات و تأیید کننده یا رد کننده فرضیه‌ها هستند.

شرح و تفسیر نتایج

شهرنشینی به توانایی جمعیت شهری یک کشور بستگی دارد که به میزان سریع‌تری نسبت به جمعیت غیرشهری رشد کند. بنابراین، اندازه‌گیری روند شهرنشینی، سرعت شهری شدن یک منطقه را نشان می‌دهد (آری‌اگا، ۱۳۷۸: ۳۴۴). جمعیت شهری ایران، از زمان اولین سرشماری رسمی تاکنون، همواره افزایش یافته است؛ نکته‌ای که در مورد جمعیت روستایی صدق نمی‌کند. رقم مطلق جمعیت شهری در ۵۵ ساله اخیر همواره افزایش داشته است؛ درحالی‌که جمعیت روستایی کشور از سرشماری ۱۳۷۵ رو به کاهش بوده است. از مقایسه ارقام مطلق جمعیت شهری در سال‌های مختلف و مقایسه آن با جمعیت غیرشهری می‌توان اطلاعاتی را راجع به شهرنشینی به دست آورد؛ ولی این اطلاعات کامل و دقیق نخواهد بود. از این رو، می‌توان از شاخص‌های مناسبت دیگری بهره جست. یکی از این شاخص‌های پرکاربرد و مفید که به آسانی تفسیر می‌شود، شاخص درصد یا نسبت شهرنشینی است که به تعداد افرادی که در ازای هر ۱۰۰ نفر جمعیت کشور در مناطق شهری زندگی می‌کنند، مربوط می‌شود. از مجموع جمعیت کشور در سال ۱۳۳۵، حدود ۳۱

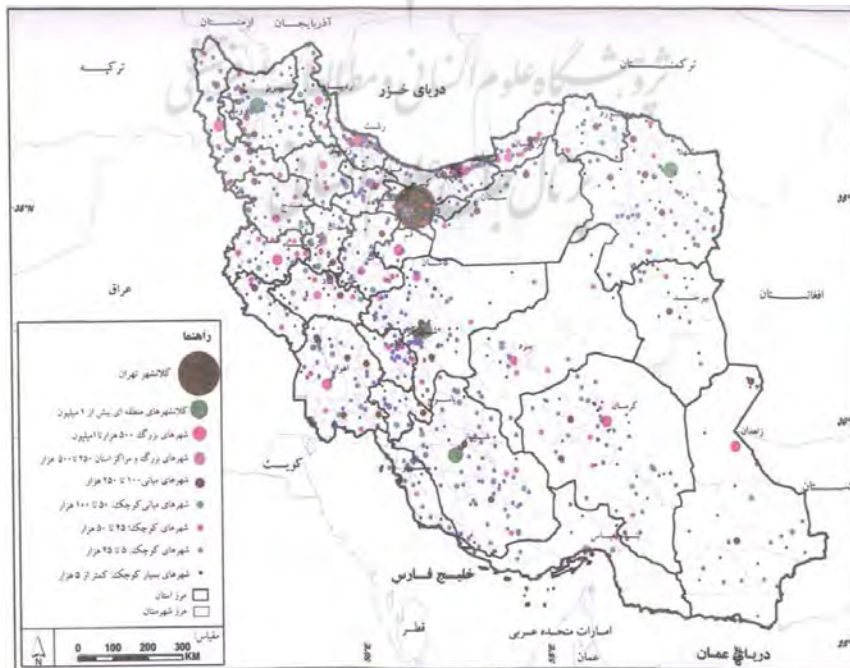
حدود ۷۶ درصد شهرهای کشور است. این شهرها حجم جمعیتی اندکی، یعنی حدود ۱۲ درصد، را در خود جای داده‌اند. این درصد در کشورهای توسعه‌افته بیش از ۴۰ درصد است. البته، وزن جمعیتی این شهرها در سرشماری ۱۳۳۵ بیش از دو برابر این رقم بوده است؛ اما در طول زمان کاهش یافته است. از این موضوع با اندکی احتیاط می‌توان نتیجه گرفت که بخش زیادی از جمعیت این شهرها به سمت شهرهای بزرگتر سوق پیدا کرده است. به عبارت دیگر، اگر صرفاً عامل رشد طبیعی در تغییرات جمعیتی شهرها موثر می‌بود، نباید درصد مذکور در این سال‌ها تغییر چندانی پیدا می‌کرد.

سهم جمعیتی شهرهای متوسط تغییر چندانی نداشته است. در سال ۱۳۳۵، حدود ۴۰ درصد جمعیت شهری کشور در این شهرها زندگی می‌کردند که در سال ۱۳۶۵ سهم آنها اندکی کاهش و به رقم ۳۴ درصد رسید. این رقم در سرشماری‌های بعد تغییر قابل توجهی پیدا نکرد و تقریباً ثابت بود. تعداد نقاط شهری متوسط، به طور طبیعی، در این سال‌ها افزایش داشته، که بدیهی است این افزایش عمدتاً به سبب افزایش جمعیت شهرهای دسته قبلی است که در سرشماری‌های جدید در این دسته قرار گرفته‌اند. دسته شهرهای بزرگ وضعیت متفاوتی با دو دسته قبل دارند. این شهرها که غالباً مراکز استان‌ها یا شهرهای بزرگ مناطق توسعه‌افته کشور هستند، در سال ۱۳۹۰ شامل ۲۱ نقطه شهری می‌شده است. سهم جمعیتی شهرهای بزرگ در سرشماری اخیر کاهش دارد که بهرغم توان بالای این شهرها در جذب مهاجران، تا حدی بیان‌کننده جابه‌جایی شهرهای اهواز و قم به دسته کلانشهرها است. سهم این شهرها در سال ۱۳۹۰ به کمی بیش از ۱۷ درصد می‌رسد. (شکل ۱).

کمتراز ۲۵ هزار نفر شهرهای کوچک (و روستاشهرها)، شهرهای ۲۵ تا ۲۵۰ هزار نفری شهرهای متوسط، شهرهای بیش از ۲۵۰ هزار نفر شهرهای بزرگ و کلانشهرها شامل شهرهای بیش از یک میلیون نفر است. تا سال ۱۳۶۵ تنها کلانشهر شهر تهران بود که بالغ بر یک میلیون نفر جمعیت داشته است. در سال ۱۳۶۵ شهر مشهد به دسته کلانشهرهای کشور افزوده می‌شود. شهرهای اصفهان، تبریز و شیراز در سرشماری ۱۳۷۵، کرج در سرشماری ۱۳۸۵ و شهرهای اهواز و قم در سرشماری ۱۳۹۰ به این جمع می‌پیوندند، که با توجه به این روند، انتظار می‌رود در سال‌های آینده کرمانشاه نیز جزو کلان شهرهای کشور درآید.

سهم جمعیتی کلانشهرها، به تدریج، در طول سرشماری‌ها افزایش می‌یابد. سهم جمعیتی شهر تهران در سال ۱۳۳۵ بیش از یک چهارم جمعیت شهری کل کشور است؛ به این معنا که از هر ۴ نفر شهری، یک نفر در تهران زندگی می‌کرده است. در سال‌های ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵ این درصد افزایش یافته و به بیش از ۲۸ درصد می‌رسد. در سال ۱۳۶۵ سهم جمعیت کلانشهری کشور اندکی کاهش یافته و این به‌رغم آن است که شهر مشهد نیز در این دسته قرار می‌گیرد و، قاعدتاً، باید سهم مذکور افزایش می‌یافت. شاید علت این امر شرایط جنگی آن زمان و بمباران شهر تهران باشد که سبب شد بخشی از جمعیت تهران به شهرها یا مناطق دیگر کشور نقل مکان کنند (ضرغامی، ۱۳۸۸). به هر حال، سهم کلانشهرها در سرشماری‌های بعد همچنان افزایش می‌یابد و در سال ۱۳۹۰ به ۳۶ درصد می‌رسد.

تعداد شهرهای کوچک در سرشماری ۱۳۹۰، به ۸۶۹ شهر رسیده که نشان می‌دهد بخش زیادی از شهرهای کشور، شهرهای کمتر از ۲۵ هزار نفر هستند. هر چند، این تعداد شهر



نقشه ۱. پراکنش شهرهای ایران بر حسب سطوح جمعیتی در سال ۱۳۸۵ (مأخذ نظریان ۱۳۸۸، ص ۲۰۲)

توزیع شهرها بر اساس داده‌های سرشماری ۱۳۹۰

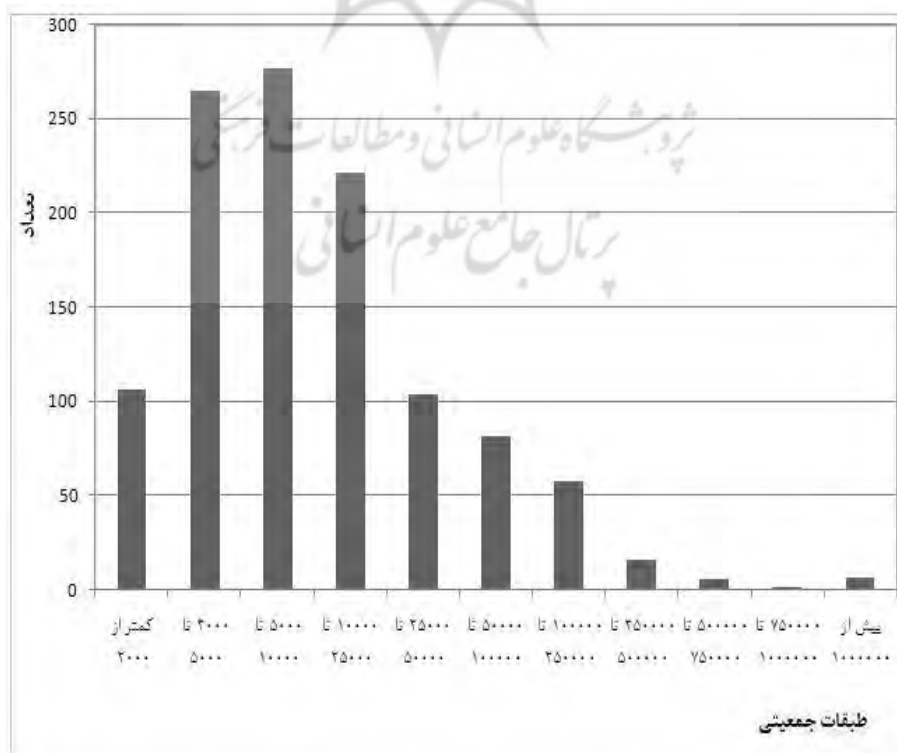
میلیون نفر جمعیت داشته‌اند. به‌علاوه، ۶ شهر در دامنهٔ جمعیتی ۵۰۰ تا یک میلیون نفر و ۶۴ شهر در دامنه ۱۰۰ تا ۵۰۰ هزار نفر قرار داشته‌اند (جدول ۱ و شکل ۲).

توزیع نسبی جمعیت شهرها، در رابطه با تعداد شهرها، در سرشماری سال ۱۳۹۰ نشان می‌دهد که گرچه حدود ۷۶ درصد شهرها تا ۲۵ هزار نفر جمعیت داشته‌اند، این تعداد حدود ۱۲ درصد جمعیت را دارا بوده‌اند. در این سال، هشت شهر (تهران، مشهد، اصفهان، کرج، تبریز، شیراز، اهواز و قم) حدود ۳۶ درصد

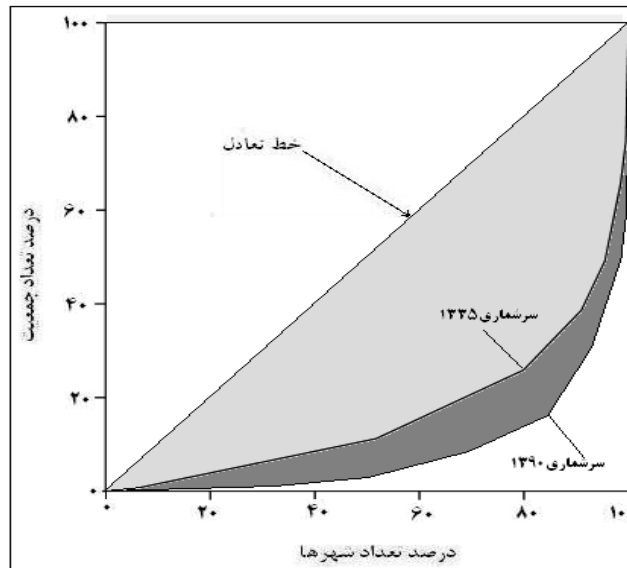
در سرشماری سال ۱۳۹۰، همهٔ نقاطی که در زمان سرشماری دارای شهرداری بوده‌اند شهر محسوب می‌شدند. در این وضعیت، تعداد نقاط شهری برابر با ۱۱۳۹ گزارش شده است. از ۱۱۳۹ شهر در سرشماری سال ۱۳۹۰، ۲۷۷ شهر (۲۴/۳ درصد) جمعیتی بین ۵ تا ۱۰ هزار نفر داشته‌اند. با احتساب ۳۷۱ شهر در دامنهٔ جمعیتی تا ۵ هزار نفری، حدود ۵۷ درصد شهرها کمتر از ۱۰ هزار نفر جمعیت داشته‌اند. در این سرشماری، هشت شهر (تهران، مشهد، اصفهان، کرج، تبریز، شیراز، اهواز و قم) بیش از یک

جدول ۱. توزیع شهرها بر حسب طبقات جمعیتی، در سرشماری سال ۱۳۹۰

طبقه جمعیتی	تعداد	درصد	درصد تجمعی
کمتر از ۲,۰۰۰	۱۰۶	۹/۳	۹/۳
۲,۰۰۰ تا ۵,۰۰۰	۲۶۵	۲۳/۳	۳۲/۶
۵,۰۰۰ تا ۱۰,۰۰۰	۲۷۷	۲۴/۳	۵۶/۹
۱۰,۰۰۰ تا ۲۵,۰۰۰	۲۲۱	۱۹/۴	۷۶/۳
۲۵,۰۰۰ تا ۵۰,۰۰۰	۱۰۳	۹	۸۵/۳
۵۰,۰۰۰ تا ۱۰۰,۰۰۰	۸۱	۷/۱	۹۲/۴
۱۰۰,۰۰۰ تا ۲۵۰,۰۰۰	۵۷	۵	۹۷/۴
۲۵۰,۰۰۰ تا ۵۰۰,۰۰۰	۱۵	۱/۳	۹۸/۷
۵۰۰,۰۰۰ تا ۷۵۰,۰۰۰	۵	۰/۴	۹۹/۱
۷۵۰,۰۰۰ تا ۱,۰۰۰,۰۰۰	۱	۰/۱	۹۹/۲
۱,۰۰۰,۰۰۰ تا ۱,۵۰۰,۰۰۰	۴	۰/۴	۹۹/۶
بیش از ۱,۵۰۰,۰۰۰	۴	۰/۴	۱۰۰
جمع	۱۱۳۹	۱۰۰	



شکل ۲: توزیع شهرها بر حسب طبقات جمعیتی، در سرشماری سال ۱۳۹۰



شکل ۳: تغییرات منحنی توزیع نسبی جمعیت و تعداد شهرهای کشور در سرشماری سال ۱۳۳۵ و ۱۳۹۰

کشورها و مناطقی که تمرکز جمعیتی وجود نداشته و قانون اندازه - رتبه در آنها رعایت می‌شود، شاخص اولویت آنها کمتر از ۱ به دست می‌آید. در کشور ما، از سال ۱۳۶۵، شاخص اولویت کاهش یافته است. این کاهش به سبب جذب جمعیتی بیشتر توسط دیگر کلانشهرها و رشد بیشتر آنها نسبت به تهران بوده است (همان). در سال ۱۳۹۰ شاخص نخست شهری ۳۳/۱ به- دست آمده است (جدول ۳).

توزیع شهرنشینی در استان‌های مختلف کشور
بررسی روند شهرنشینی در استان‌های کشور نیز حاکی از افزایش این میزان در تمام استان‌های کشور است. در سال ۱۳۹۰، شهرنشینی - تنها در استان‌های سیستان و بلوچستان و هرمزگان - کمی کمتر از ۵۰ درصد بوده است. در بقیه استان‌ها، شهرنشینی چهره غالب جمعیتی را تشکیل می‌دهد.

مرکزیت سیاسی و اداری، تمرکز سرمایه و ثروت، وجود مراکز علمی و دانشگاه‌های معتبر و ... بوده است. به رغم این موارد، سهم جمعیتی تهران از جمعیت شهری کشور تا سال ۱۳۵۵ اندکی افزایش و سپس به سرعت کاهش داشته است و از ۲۵ درصد در سال ۱۳۳۵ به حدود ۱۵ درصد در سال ۱۳۹۰ تقلیل یافته است. کلانشهر تهران، در این دوره‌ها، مرکز جذب جمعیت بوده و با بقیه شهرهای بزرگ، از جنبه جمعیتی، فاصله قابل ملاحظه‌ای داشته است. شاخص اولویت شهری نشان می‌دهد که در این سال‌ها تمرکز شهری به مقدار زیادی وجود داشته و همواره بیش از ۱ بوده است. تا سال ۱۳۶۵، شاخص اولویت در حد بسیار بالایی و بیش از ۲ بود که این وضعیت برای بسیاری از کشورها یک وضعیت استثنایی محسوب می‌شود. در واقع، شاخص اولویت فاصله زیاد بین جمعیت شهر تهران با شهرهای بعدی و قدرت این شهر در جذب تعداد زیادی از افراد را نشان می‌دهد. در

جدول ۳. شاخص‌های شهرنشینی ایران در سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰.

سال	تعداد شهر	حداقل جمعیت شهر	حداکثر جمعیت شهر	میانگین جمعیت شهر	درصد جمعیت شهری	شاخص نخست شهری	نسبت جمعیت شهر به روستا
۱۳۳۵	۱۹۹	۱۸۰۰	۱۵۱۲۰۸۲	۳۰۱۴۹	۱۳/۶۷	۱/۹۲	۰/۴۶
۱۳۴۵	۲۷۲	۹۳۱	۲۷۱۹۷۳۰	۳۶۰۱۸	۳۷/۹۸	۲/۲	۰/۶۱
۱۳۵۵	۳۷۳	۲۲۹۲	۴۵۳۰۲۲۳	۴۲۵۰۶	۴۷/۰۳	۲/۳۵	۰/۸۹
۱۳۶۵	۴۹۶	۰	۶۰۴۲۵۸۴	۵۴۷۰۱	۵۴/۲۹	۱/۷۷	۱/۱۹
۱۳۷۵	۶۱۲	۳۲۶	۶۷۵۸۸۴۵	۶۰۱۵۲	۶۱/۳۱	۱/۵۶	۱/۵۸
۱۳۸۵	۱۰۱۲	۲۰	۷۷۰۵۰۳۶	۴۶۹۳۳	۶۸/۴۶	۱/۴۳	۲/۱۷
۱۳۹۰	۱۱۳۹	۹	۸۱۵۴۰۵۱	۴۷۱۰۰	۷۱/۳۹	۱/۳۳	۲/۴۹

استان‌های کهگیلویه و بویراحمد و هرمزگان، به همراه خراسان شمالی، گلستان و سیستان و بلوچستان پایین‌ترین میزان شهرنشینی کشور را داشته‌اند. در کهگیلویه و بویراحمد و هرمزگان تعداد زیادی جمعیت عشایری ساکن هستند که جزو جمعیت روستایی به حساب می‌آیند.

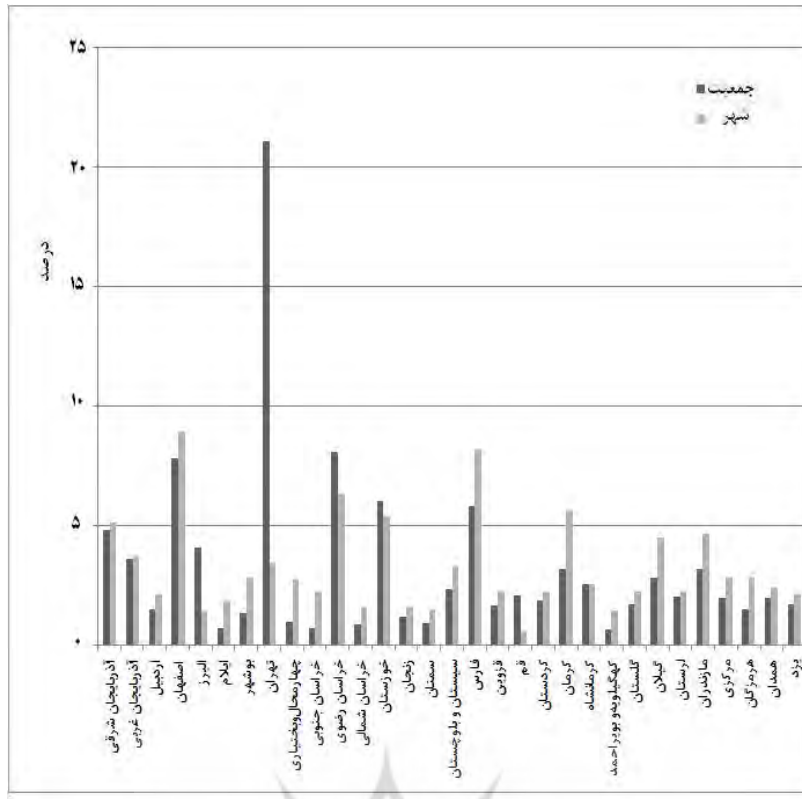
از جهت سهم جمعیتی هر استان از کل جمعیت شهری کشور، بالاترین عدد با حدود ۲۱ درصد به استان تهران تعلق دارد. به بیان دیگر، از هر ۵ نفر جمعیت شهری کشور، ۱ نفر در مناطق شهری استان تهران زندگی می‌کرده است. فاصله تهران با دیگر استان‌های دارای توزیع نسبی بالا، شامل خراسان رضوی و اصفهان بسیار زیاد بوده است. کمترین سهم هم به استان‌های کهگیلویه و بویراحمد، خراسان جنوبی، ایلام، خراسان شمالی، چهارمحال و بختیاری و سمنان تعلق داشته که رقمی کمتر از یک درصد داشته‌اند. البته، ارتباطی بین درصد شهرنشینی و توزیع نسبی جمعیت شهری وجود ندارد و می‌توان فهمید که سهم جمعیتی این استان‌ها از جمعیت کل کشور نیز کم است. در سال ۱۳۹۰، بیشترین تعداد نقاط شهری در استان اصفهان وجود داشته است. کمترین تعداد نقاط شهری در استان قم (با ۶ نقطه شهری) بوده است (جدول ۴ و شکل ۴). بیشتر بودن درصد تعداد شهرها نسبت به درصد جمعیت نشان از کوچک بودن اندازه شهرها دارد و در تمام استانهای کشور، به‌جز استانهای تهران، خراسان رضوی، خوزستان و قم، نسبت جمعیت شهری از نسبت تعداد شهرها کمتر است. (اشکال ۵ و ۶).

البته تفاوت‌های فاحشی در این زمینه بین استان‌های کشور ملاحظه می‌شود و بالاترین میزان‌ها با ۹۵ درصد در استان قم، ۹۲/۷ درصد در استان تهران و ۹۰/۵ درصد در استان البرز است. توزیع نامتناسب جمعیت در کشور، به علل مختلفی از جمله شرایط متفاوت اقلیمی و جغرافیایی در نقاط مختلف سرزمین پهناور ایران و تمرکز سیاسی و اقتصادی و برنامه‌ریزی‌های نامناسب در گذشته، بوده است؛ به‌گونه‌ای که چنین شرایطی منجر به تمرکز بیش از حد جمعیت در برخی شهرها، از جمله مادرشهر تهران شده است. در سال ۱۳۹۰، جمعیت این شهر به‌تنهایی معادل با ۱۵/۲ درصد جمعیت شهرنشین کشور بوده است.

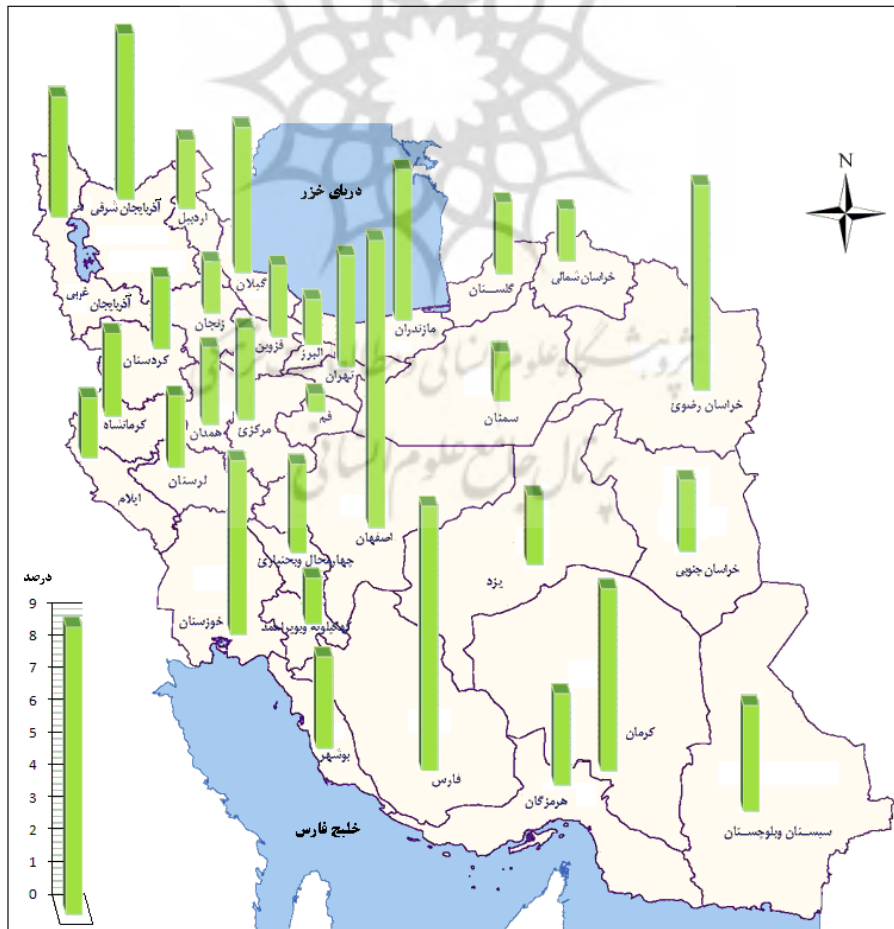
در بررسی شهرنشینی در سطح کل کشور، مشخص می‌شود که شهرنشینی در تمام استان‌های کشور افزایش یافته است؛ هر چند، بررسی نشان می‌دهد که بین استان‌های کشور تفاوت‌های عمده‌ای از نظر شهرنشینی وجود دارد. بالاترین میزان شهرنشینی متعلق به استان‌های قم، تهران و البرز بوده است و استان‌های اصفهان، یزد و سمنان از دیگر استان‌های با بالاترین درصد شهرنشینی بوده‌اند. استان قم، به سبب وجود شهر مذهبی قم با جمعیت حدود یک میلیون نفر و قرار گرفتن در منطقه کویبری با روستاهای اندک و کمجمعیت، در این سال‌ها، با درصد شهرنشینی بالای ۹۰ درصد، از دیگر استان‌ها فاصله داشته است. استان تهران و کرج نیز، به سبب وجود دو کلانشهر و شهرهای بزرگ دیگر در اطراف آنها، شهرنشینی بالایی داشته‌اند.

جدول ۴. توزیع استانی تعداد جمعیت شهری و تعداد نقاط شهری در سرشماری سال ۱۳۹۰.

استان	شهر		استان	جمعیت		استان	شهر	
	تعداد	درصد		تعداد	درصد		تعداد	درصد
آذربایجان شرقی	۵۸	۵/۰۹	فارس	۲۵۷۹۱۷۸	۴/۸۱	آذربایجان غربی	۴۲	۳/۶۹
آذربایجان غربی	۴۲	۳/۶۹	قزوین	۱۹۳۲۵۴۴	۳/۶۰	اردبیل	۲۴	۲/۱۱
اردبیل	۲۴	۲/۱۱	قم	۷۹۸۹۴۲	۱/۴۹	اصفهان	۱۰۱	۸/۸۷
اصفهان	۱۰۱	۸/۸۷	کردستان	۴۱۶۸۲۱۹	۷/۷۷	البرز	۱۶	۱/۴۰
البرز	۱۶	۱/۴۰	کرمان	۲۱۸۴۳۷۱	۴/۰۷	ایلام	۲۱	۱/۸۴
ایلام	۲۱	۱/۸۴	کرمانشاه	۳۵۶۸۹۶	۰/۶۷	بوشهر	۳۲	۲/۸۱
بوشهر	۳۲	۲/۸۱	کهگیلویه و بویراحمد	۷۰۴۳۹۳	۱/۳۱	تهران	۳۹	۳/۴۲
تهران	۳۹	۳/۴۲	گلستان	۱۱۳۰۵۸۳۲	۲۱/۰۷	چهارمحال و بختیاری	۳۱	۲/۷۲
چهارمحال و بختیاری	۳۱	۲/۷۲	گیلان	۵۲۱۰۷۱	۰/۹۷	خراسان جنوبی	۲۵	۲/۱۹
خراسان جنوبی	۲۵	۲/۱۹	لرستان	۳۷۱۰۵۴	۰/۶۹	خراسان رضوی	۷۲	۶/۳۲
خراسان رضوی	۷۲	۶/۳۲	مازندران	۴۳۱۱۲۱۰	۸/۰۴	خراسان شمالی	۱۸	۱/۵۸
خراسان شمالی	۱۸	۱/۵۸	مرکزی	۴۴۶۸۷۲	۰/۸۳	خوزستان	۶۱	۵/۳۶
خوزستان	۶۱	۵/۳۶	هرمزگان	۳۲۱۸۴۵۱	۶/۰۰	زنجان	۱۸	۱/۵۸
زنجان	۱۸	۱/۵۸	همدان	۶۳۴۸۰۹	۱/۱۸	سمنان	۱۷	۱/۴۹
سمنان	۱۷	۱/۴۹	یزد	۴۸۶۳۴۵	۰/۹۱	سیستان و بلوچستان	۳۷	۳/۲۵
سیستان و بلوچستان	۳۷	۳/۲۵	کل کشور	۱۲۴۳۰۷۹	۲/۳۲			



شکل ۴. توزیع استانی تعداد جمعیت شهری و تعداد نقاط شهری در سرشماری سال ۱۳۹۰



شکل ۵. نسبت نقاط شهری در استان‌های کشور براساس داده‌های سرشماری ۱۳۹۰

جدول ۵. شاخص‌های شهرنشینی به تفکیک استان‌ها در سرشماری سال ۱۳۹۰.

استان	تعداد شهر	حداقل جمعیت شهر	حداکثر جمعیت شهر	میانگین جمعیت شهر	درصد جمعیت شهری	شاخص نخست شهری	نسبت جمعیت شهر به روستا
آذربایجان شرقی	۵۸	۱۲۶۶	۱۴۹۴۹۹۸	۴۴۴۶۹	۶۹/۲۵	۳/۹۱	۲/۲۵
آذربایجان غربی	۴۲	۹۶۲	۶۶۷۴۹۹	۴۶۰۱۳	۶۲/۷۳	۱/۲۹	۱/۶۸
اردبیل	۲۴	۷۶۱	۴۸۲۶۳۲	۳۳۲۸۹	۸۵/۹۶	۲/۴۵	۶/۱۲
اصفهان	۱۰۱	۱۴۷۳	۱۷۵۶۱۲۶	۴۱۲۶۹	۸۵/۴۳	۲/۳۷	۵/۸۶
البرز	۱۶	۷۰۱	۱۶۱۴۶۲۶	۱۳۶۵۲۳	۹۰/۵۴	۵/۰۷	۹/۵۷
ایلام	۲۱	۱۴۷۵	۱۷۲۲۱۳	۱۶۹۹۵	۶۴/۰۱	۲/۰۷	۱/۰۸
بوشهر	۳۲	۲۱۶۴	۱۹۵۲۲۲	۲۲۰۱۲	۶۸/۱۹	۰/۸۳	۲/۱۴
تهران	۳۹	۱۱۱۴	۸۱۵۴۰۵۱	۲۸۹۸۹۳	۹۲/۸	۸/۴۶	۱۲/۸۸
چهارمحال و بختیاری	۳۱	۱۴۸۶	۱۵۹۷۷۵	۱۶۸۰۹	۵۸/۲	۱/۳۵	۱/۳۹
خراسان جنوبی	۲۵	۱۴۱۹	۱۷۸۰۲۰	۱۴۸۴۲	۵۶/۰۱	۲/۰۹	۱/۲۷
خراسان رضوی	۷۲	۴۰۶	۲۷۶۶۲۵۸	۵۹۸۷۸	۷۱/۹۲	۴/۶	۲/۵۶
خراسان شمالی	۱۸	۱۱۶۴	۱۹۹۷۹۱	۲۴۸۲۶	۵۱/۵	۱/۱۷	۱/۰۶
خوزستان	۶۱	۱۲۷۷	۱۱۱۲۰۲۱	۵۲۷۶۱	۷۱/۰۲	۱/۸۱	۲/۴۵
زنجان	۱۸	۱۰۸۹	۳۸۶۸۵۱	۳۵۲۶۷	۶۲/۵	۲/۲۷	۱/۶۷
سمنان	۱۷	۲۴۰۲	۱۵۳۶۸۰	۲۸۶۰۸	۷۷/۰۵	۰/۶۴	۳/۳۶
سیستان و بلوچستان	۳۷	۱۲۳۰	۵۶۰۷۲۵	۳۳۵۹۶	۴۹/۰۵	۱/۷۵	۰/۹۶
فارس	۹۳	۸۸۷	۱۴۶۰۶۶۵	۳۳۴۰۵	۶۷/۵۹	۴/۰۹	۲/۰۹
قزوین	۲۵	۱۰۳۸	۳۸۱۵۹۸	۳۵۱۳۰	۷۳/۰۹	۱/۷۲	۲/۷۲
قم	۶	۷۳۰	۱۰۷۴۰۳۶	۱۸۲۶۴۵	۹۵/۱۵	۵۴/۳۲	۱۹/۶۴
کردستان	۲۵	۱۸۴	۳۷۳۹۸۷	۳۹۴۳۵	۶۶	۱/۱۱	۱/۹۴
کرمان	۶۴	۷۵۰	۵۳۴۴۴۱	۲۶۴۰۴	۵۷/۵	۱/۱۹	۱/۳۵
کرمانشاه	۲۹	۹	۸۵۱۴۰۵	۴۸۳۶۹	۶۹/۶۶	۴/۲۷	۲/۳
کهگیلویه و بویراحمد	۱۶	۴۹۲	۱۰۸۵۰۵	۲۱۶۶۴	۵۲/۶۳	۰/۶۶	۱/۱۱
گلستان	۲۵	۲۲۸۱	۳۲۹۵۳۶	۳۶۲۴۷	۵۰/۹۹	۱/۳۶	۱/۰۴
گیلان	۵۱	۵۶۸	۶۳۹۹۵۱	۲۹۳۵۶	۶۰/۳۵	۲/۲۴	۱/۵۲
لرستان	۲۵	۱۰۴۸	۳۴۸۲۱۶	۴۳۰۳۸	۶۶/۳۳	۰/۸	۱/۵۹
مازندران	۵۳	۲۰۰	۲۹۶۴۱۷	۳۱۷۳۹	۵۴/۷۲	۰/۴۷	۱/۲۱
مرکزی	۳۲	۴۹۷	۴۸۴۲۱۲	۳۲۶۵۶	۷۳/۹۱	۱/۵۶	۲/۸۳
هرمزگان	۳۲	۱۱۷۰	۴۳۵۷۵۱	۲۴۶۴۰	۴۹/۹۶	۳/۴۳	۱
همدان	۲۷	۷۲۵	۵۲۵۷۹۴	۳۸۵۴۱	۵۹/۱۸	۱/۸۱	۱/۴۵
یزد	۲۴	۵۸۱	۴۸۶۱۵۲	۳۷۰۶۶	۸۲/۸	۳/۰۲	۴/۸۱
کل کشور	۱۱۳۹	۹	۸۱۵۴۰۵۱	۴۷۱۰۰	۷۱/۳۹	۱/۳۳	۲/۴۹

نتیجه‌گیری

مجموع، حدود ۱۶ درصد جمعیت شهری کشور را در خود جای داده‌اند.

همچنین، بررسی روند ایجاد شهرها در محدوده استان‌ها منطبق با تقسیمات کشوری در سرشماری سال ۱۳۹۰ و یافته‌های تحقیق بیانگر این حقیقت است که گرچه تمرکز شهرها در چند استان در سرشماری ۱۳۳۵ مشهود است، با توجه به تغییر تعریف شهر و تبدیل برخی روستاها به شهر به عنوان مراکز خدمات رسانی به حوزه‌های روستایی و تجمیع و ادغام برخی روستاها، توزیع شهرها در استان‌ها در طول سرشماری‌ها روند توزیعی را نشان می‌دهد. به طوری که به‌رغم ایجاد نوشهرها، شبکه شهری به نفع شهرهای کوچک و روستاشهرها اصلاح شده و یکی از سیاست‌های تمرکززدایی، که با ایجاد و توسعه شهرهای کوچک محقق می‌شود، توزیع فضایی و نظام سلسله مراتبی شهرها در کشور و در استان‌ها در دوره‌های سرشماری بهبود یافته است.

بررسی روند تغییرات تعداد شهر و جمعیت شهری در طول هفت دوره سرشماری و در محدوده استان‌ها، منطبق با تقسیمات کشوری در سرشماری سال ۱۳۹۰ و یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که رشد شهرنشینی، به تدریج، شدت گرفته و نسبت جمعیت شهری به جمعیت روستایی افزایش یافته است. تمرکز جمعیت در رأس شبکه شهری کشور، یعنی تهران، در سرشماری سال ۱۳۶۵ به حدود ۵/۲۸ درصد می‌رسد.

به‌رغم تغییر تعریف شهر و تبدیل برخی روستاها به شهر به عنوان مراکز خدمات‌رسانی به حوزه‌های روستایی و تجمیع و ادغام برخی روستا، توزیع جمعیت شهری در استان‌ها در طول سرشماری‌ها هنوز وجود دارد و حدود یک چهارم جمعیت در استان تهران متمرکز هستند. در بین بقیه استان‌ها، اصفهان و خراسان رضوی - به لحاظ دو کلانشهر مشهد و اصفهان - در

منابع

مرکز آمار ایران (۱۳۸۶). توزیع و طبقه‌بندی جمعیت شهرهای ایران و تطبیق توزیع جغرافیایی جمعیت استان‌ها در سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵.

مرکز آمار ایران، سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن در سال‌های ۹۰-۱۳۳۵.

موسی کاظمی، سید مهدی و سید علی بدری، (۱۳۸۸). جغرافیای شهری و روستاشناسی. انتشارات دانشگاه پیام‌نور. تهران.

نظریان، اصغر (۱۳۸۸). پویایی نظام شهری ایران. انتشارات میتکران. تهران.

آریاگا، ادوارد (۱۳۷۸). روش‌های تحلیل جمعیت. ترجمه فاروق امین مظفری. انتشارات احرار. تبریز.

مرکز آمار ایران (۱۳۷۶). سالنامه‌های آماری مرکز آمار ایران.

رهنمایی، محمدتقی (۱۳۶۹). مجموعه مباحث و روش‌های شهر سازی. جغرافیا. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، وزارت مسکن و شهرسازی.

زنجانی، حبیب‌ا... (۱۳۷۰). جمعیت و شهرنشینی در ایران، جلد اول. جمعیت. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، وزارت مسکن و شهرسازی.

شکویی، حسین و سیدمهدی موسی کاظمی (۱۳۸۴). مبانی جغرافیای شهری. انتشارات دانشگاه پیام‌نور. تهران.

ضرغامی، حسین (۱۳۸۸). نگاهی به تحولات شهرنشینی و مهاجرت در ایران. مجموعه مقالات پنجمین همایش جمعیت با عنوان «مهاجرت در ایران». مرکز آمار ایران. تهران.

عابدین درکوش، سعید (۱۳۶۴). درآمدی بر اقتصاد شهری. مرکز نشر دانشگاهی. تهران.

عظیمی، ناصر (۱۳۸۱). پویای شهرنشینی و مبانی نظام شهری. نشر نیکا. تهران.

فرشاد، امیر (۱۳۷۶). تاریخ مهندسی در ایران. انتشارات اسلیمی.

مرکز آمار ایران (۱۳۸۱). جمعیت شهرهای ایران. انتشارات مرکز آمار ایران. تهران.

Carter, Harold (1987). An introduction to urban historical geography. Edward Arnold publishers, London.

(1988). The study of urban geography. Edward Arnold publishers, London.

Small, J. and Witherick, M.(1989). A modern dictionary of geography. Edward Arnold publishers, London.

United Nation (2004). World Urbanization Prospects: The 2003 revision. Department of Economic and Social Affairs. New York: United Nations.

(2008). Annual Report. Department of Economic and Social Affairs. New York: United Nations.

(2009). World Population Data Sheet. Population Reference Bureau

Spatial distribution of population and hierarchical system of cities

Seyed Mehdi Mousakazemi

Urban population in the period of about fifty-five years from the first census in 1956 to census 2014 become more than 8 times and the rate of urbanization has increased to more than 2 times. The highest annual growth rate of urban population occurred between two censuses in 1976 and 1986. In seven censuses the classification of population in cities shows small towns with populations of less than 25 thousand people increase in terms of numbers but in terms of contribution to the urban population of the country have experienced a significant decline. In contrast, the share of the population of large towns and me-tropolis has increased. Metropolitan Tehran, as center of population attraction acts in this periods and the other major cities in terms of population, were far away. Index of urban priorities has always been more than one although many provinces had differences that urbanization indicators show the them more precisely. Findings from this study indicate that distribution of urban areas in the country and the province is more balanced, but the urban population is more concentrated.

Keywords: urban system, urbanization ratio, the ratio of urban-rural, urban concentration, Index of urban priorities

